

Yeni Belge ve Bulgular Işığında Sağman Keyhüsrev Bey Camii

Sağman Keyhüsrev Bey Mosque in the Light of New Documents and Findings

Turgay Polat*

Öz

Çalışmanın konusu bugün Tunceli İli, Pertek İlçesi'ne bağlı Sağman Köyü'nde yer alan ve daha önceki çalışmalarda Salih Bey Camii olarak isimlendirilen Keyhüsrev Bey Camii'dir. Çalışmamız kapsamında ulaştığımız vakıf kayıtları ile Osmanlı arşivlerinde bulunan belgelerden hareketle yapının Keyhüsrev Bey Vakfı'na ait cami olduğu anlaşılmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen cami, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde görülen mimari anlayışıyla paralel özelliklere sahip olmakla beraber, bazı ünik sayılabilecek özellikleri de bünyesinde barındırmaktadır. Caminin harim kısmında bulunan ancak maalesef bugün hiçbiri kalmamış olsa bile, kaynaklardan ve araştırmalardan varlığı bilinen çiniler, caminin benzersiz yönlerinden bir tanesidir. Üzerinde Türkçe, Farsça ve Arapça şiir ve beyitlerin bulunduğu bu çiniler Osmanlı döneminde benzerine rastlanmayan örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca ulaşılan yeni belgeler doğrultusunda yapının isminin vakfının ve tarihçesinin yeniden ele alınarak bilim dünyası ile ayrıntılı bir şekilde paylaşılması kültür envanterimizin doğru şekilde oluşturulabilmesine katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada Sanat tarihi literatürüne Salih Bey Camii ismi ile girmiş olan Keyhüsrev Bey Camii plan, mimari ve süsleme özelliklerinin yanı sıra inşa tarihi ve banisi yönünden de incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Sağman, Cami, Vakıf, Keyhüsrev Bey Camii, Çini

Abstract

The subject of the study is the Keyhüsrev Bey Mosque, which is located in Sağman Village of the Pertek District of Tunceli province today and was named Salih Bey Mosque in previous studies. Based on the foundation records we reached within the scope of our study and the documents found in the Ottoman archives, it was understood that the building was a mosque belonging to the Keyhüsrev Bey Foundation. The mosque, which was built in the second half of the 16th century, has features parallel to the architectural understanding seen in the classical period of the Ottoman Empire but also contains some unique features. One of the unique aspects of the mosque is the tiles, which were found in the sanctuary of the mosque, but unfortunately, none of them remains today, whose existence is known from sources and research these tiles, on which there are Turkish, Persian and Arabic poems and couplets, appear as unique examples the Ottoman period. In addition, reconsidering the name, foundation and history of the building in line with the new documents reached and sharing it in detail with the scientific world will contribute to the correct creation of our cultural assets inventory. In this study, Keyhusrev Bey Mosque, which entered the art history literature with the name Salih Bey Mosque has been examined in terms of its plan, architectural and ornamental features, as well as the date of construction and its builder.

Keywords

Sağman, Mosque, Foundation, Keyhüsrev Bey, Tile

* **Sorumlu Yazar:** Turgay Polat (Dr. Öğr. Üyesi), Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Adıyaman, Türkiye. E-posta: tpolat@adiyaman.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0883-9153

Atıf: Polat, Turgay. "Yeni Belge ve Bulgular Işığında Sağman Keyhüsrev Bey Camii." *Art-Sanat*, 18(2022): 341–363.
<https://doi.org/10.26650/artsanat.2022.18.1024964>

Extended Summary

When the works belonging to the Ottoman period are examined, one of the main reference sources is undoubtedly the Ottoman archives. Apart from that, foundation certificates and foundation records are the documents supporting the studies to be done in this field. In this sense, we believe that the name of Keyhüsrev Bey Mosque in Sağman, based on Ottoman archives and foundation records, is wrong to be named Salih Bey Mosque in publications until today and it would be correct to call the building Keyhüsrev Bey Mosque.

In many documents that we found in the Ottoman archives, it is seen that the name of the mosque in Sağman was known Keyhüsrev Bey Mosque in the Ottoman period, and it was mentioned by the same name until 1912 from the documents that included other units of the Foundation and the assignments of the mosque. There is no information about when it was named as Salih Bey Mosque after this date. In the study with the title “History of Ottoman Architecture”, which was first published by Godfrey Goodwin in 1971, it is seen that the name of the building was mentioned as “Sağmanbahçe Mosque”. The author does not give any information about the origin of the name of the building. In his work titled “Diyarbakır, a Rival to Iznik: a Sixteenth Century Tile Industry in Eastern Anatolia”, which he prepared in 1977, Julian Raby, gave only brief information about the tiles with the same name. Apart from the studies done by these two researchers, in the few works done in Turkey, brief information about the building was given and its name was reported as Salih Bey Mosque. The most comprehensive research among these studies is the published by Aysıl Tükel under the name of “Multifunctional Salih Bey Mosque in Sağman”. Tükel, mentions in her study that brief information about the early publications. It can be accepted that the building has reached the present day with the name of Salih Bey with the effect of all these works.

In the Ottoman archives, we did not encounter a mosque named Salih Bey in Sağman. But, during the same archive scans, it is possible to encounter many different documents related to the Keyhüsrev Bey Foundation Mosque. In a document dated 1560 in the Ottoman archives, it is stated that Keyhüsrev Bey requested permission from the central administration to build a mosque in Sağman and it was accepted. In addition, the same document states that an old mosque that already existed in the region was destroyed. When considered in this sense, it is clear that the construction of the mosque started in the time of Keyhüsrev Bey. Another point to be considered here is whether the mosque was completed following the original plan. The mosque has taken on a multi-functional plan, with spaces consisting of different units consisting of four rooms and an iwan on the east and west sides of the northern façade of the single-domed prayer area in the center. However, we believe that it would be correct to think that the single-domed section was started during the reign of Keyhüsrev

Bey and completed in 1567 during his reign. We think that the places in the east and west and the tomb in the south were added to the plan later. One of the architectural proofs supporting this idea is that a part of the space in the west was built based on the minaret rostrum.

The tiles of the building, which have no trace today, have a very important and special place in Ottoman tile art. In 2001-2002, the majority of the remaining tiles were stolen from the building, but the tiles in the hands of the thieves caught by the security forces were handed over to the Elazığ Museum. The couplets and ghazals located in the central hatayi motif among the tiles show a unique feature among the tiles of the Ottoman period. Among the tiles known to exist in the building, although they have not reached the present day, the two-line couplet and ghazals in the center of the hatayi motif show a unique feature among the tiles of the Ottoman period. One of these scripts, which was found in four Hatayi motifs side by side, could not be read, and some of the other three texts were read and written by Tükel, albeit incompletely. Tükel did not mention the meanings of these writings but stated that there were three Persian and one Arabic Sufi writings.

Accordingly, in the first expression, the couplet *“Since in the end the crown and dais of kingship fall into ruin; Hold yourself to have become Sultan on the throne of the world”* is read in the divan of Suleiman the Magnificent, which he wrote with the pen name Muhibbi. On another tile that is only partially readable, it is written in Persian: *“If I taste a little salt from the salt shaker of your lip....,, I will be without salt and tasteless”*. Unfortunately, despite all our research, we could not determine which poet this poem belongs to. In another tile, Arabic; The text *“There is a healing for hearts in meeting/meeting with a loved one”* is read. It is stated that this word is one of the different expressions transferred by changing the words from the sentence *“Likâu’l-halîl şifau’l-alîl”* (Your friend’s face is the cure for the patient) in the chapter about friendship in the book *“Fîhi Ma Fîh”* compiled from the conversations of Mevlâna Celaleddin Rumi. It is possible to see the same sentence in the Beyazıt II. Bridge in Geyve and the painting *“Turtle Trainer”* by Ottoman Hamdi Bey. These tiles, on which there are Turkish, Persian and Arabic inscriptions, show that the tile master has a command of these three languages enough to write. In addition, the fact that the writings in these three languages are parts of literary works reveals the intellectual side of the master and the patron.

Giriş

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Sağman Köyü, bugün Tunceli İli, Pertek İlçesi'ne yaklaşık 13 km mesafede bulunmaktadır. Bugünkü köy yerleşiminin dışın-da kalan Keyhüsrev Bey Camii'nin bulunduğu alanın çevresinde yer alan ve Dirun-u Hisar olarak isimlendirilen kale ve sivil yapıların yanı sıra kilise vb. mimari kalıntılara rastlanılmış olması bölgenin Türk yerleşiminden önce de önemli bir yerleşim alanı olduğunu düşündürmektedir. Sağman Köyü, Pertek ve Mazgirt ile beraber, Osmanlı klasik döneminde Diyarbakır (Amid) Eyaleti'nin Çemişgezek Sancağı'na bağlıdır. Bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti ile ilgili yayınlarda "Çemişgezek Ülkesi" olarak isimlendirildiği belirtilen¹ bu bölgenin tarihi ile ilgili az sayıda arşiv belgesi olmakla beraber, yayınlanmış çalışma sayısı da fazla değildir. Bazı çalışmalarda bölgede yerleşime MÖ 6000 yılları civarında başladığı öne sürülmekle beraber², bazı araştırmacılar Çemişgezek'in Eski Çağ'a ait yerleşim yerleri olsa da bölgenin bu çağda önemli bir yerleşim alanı olmadığını belirtmektedir³. Roma ve Bizans dönemlerinde de yerleşimin olduğu bilinen⁴ bölgede 11. yüzyılın sonlarında siyasi otorite boşluğundan faydalanan Ermeni Philateros (Filaret) Brakhamios, bölgeye hâkim olmuş ve yaklaşık 6 yıl boyunca Çukurova'ya kadar uzanan bir beylik oluşturmayı başarmıştır⁵. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Mengücekliler ve Çubukoğulları'nın egemenliğinde bir süre kalan bölge, 12. yüzyılın başlarında Artuklular'ın eline geçmiştir. Kısa bir süre de olsa Saltuklular'ın bir kolunun bölgede beylik kurdukları bilinmekle beraber, I. Alaeddin Keykubat tarafından Anadolu Selçuklu topraklarına dâhil edildiği bildirilmektedir⁶. 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Çemişgezek ve çevresindeki Anadolu Selçuklu hâkimiyeti sona ermiştir. Bu dönemden sonra Saltuklu sultanı Nasıreddin Muhammed'in oğullarından Melikşah'ın bölgeye gelerek kaleleri ve köyleri zapt ettiği, 16. yüzyıla kadar onun soyundan gelenlerin Çemişgezek yöresinde yönetimde kaldıkları kaynaklarda geçmektedir⁷. Bu durum, bölgede Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelelerinin yaşanmasına kadar devam etmiş olmalıdır. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde Çemişgezek Beyliği'ni Emir Şeyh Hasan yaklaşık 40 yıl boyunca idare etmiştir. Ondan sonra yerine hakkında fazla bilgi bulunmayan sadece

1 Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyileri-Pir Hüseyin Bey Oğulları", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 2 (1991), 239.

2 Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyileri-Pir Hüseyin Bey Oğulları", 239.

3 Bülent Güner ve M. Dursun Çitçi, "Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2003), 22.

4 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 8; Hamit Zübeyir Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı" *Keban Projesi 1972 Çalışmaları* (1976), 178; Richard P. Harper, "Pağnik Öreni Kazıları 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları* (Ankara: Odtü Keban Projesi Yayınları, 1972), 121.

5 Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı-İdari Yapısı-", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* XII (1992), 368.

6 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (Ankara: Turan Neşriyat Yurdu, 1971), 348; Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyileri -Pir Hüseyin Bey Oğulları", 239-240.

7 Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı-İdari Yapısı-", 369.

Şerefhan'ın eserinde bahsettiği Söhrab Bey, o da ölünce yerine oğlu Hacı Rüstem Bey geçmiştir⁸. Bu dönemde Safevi Devleti güçlenmeye ve Şah İsmail, Anadolu'ya gönderdiği halifeleriyle kendi yanına taraftar toplamaya başlamıştır. Bu amaçla Anadolu'ya gelen Nur Ali Halife'ye, Çemişgezek Bey'i Rüstem Bey, bölgeyi çatışmadan teslim etmiştir⁹. Çaldıran Savaşı'nda Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'i yenmesinden sonra, Rüstem Bey sultandan af dilese de bu istek kabul edilmemiş ve beyleriyle birlikte asılmıştır. Rüstem Bey'in oğlu Pir Hüseyin Bey, Yavuz Sultan Selim sefer dönüşü Amasya'dayken yanına gitmiş ve kendisine itaat ettiğini bildirmiştir. Bu sebeple Sultan kendisine atalarının sahip olduğu toprakları vermiş ve Pir Hüseyin Bey Çemişgezek beyi olmuştur¹⁰. Pir Hüseyin Bey'in ölümünden sonra oğullarının arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle sancakbeyliğinin Kanuni Sultan Süleyman tarafından Dulkadiroğlu Ali'ye verildiği kaynaklarda geçmektedir¹¹. Ancak daha sonra sancakbeyliğinin kendilerine verilmesini isteyen Pir Hüseyin Bey'in 16 oğlu sultana başvurmuş, sultan da kendilerine Pertek, Mazgird ve Sağman nahiyelerini müstakil bir sancak hâline getirip tevcih etmiştir¹². Çalışma kapsamında değerlendirilen Keyhüsrev Bey Camii'nin bulunduğu Sağman'ın Pir Hüseyin Bey'in Keyhüsrev, Keykavus ve Keyperviz isimli üç oğlundan en büyüğü olan Keyhüsrev Bey'e, 1550-1556 tarihleri arasında bir dönemde sancak olarak verildiği belirtilmektedir¹³.

Keyhüsrev Bey Camii, 16. yüzyıl Osmanlı mimari anlayışının Doğu Anadolu'da, bugün ücra denebilecek bir bölgede, yerel kimlik özellikleriyle tezahür etmiş bir örneğidir. Osmanlı sanatı içinde ünük denilebilecek özellikleri de bünyesinde barındıran Keyhüsrev Bey Camii, çevre il ve ilçelerde yer alan çağdaş eserlerle de benzerlikler taşımaktadır. Bu da yerel ustalar tarafından bölgesel özellikler ve malzeme kullanılarak inşa edildiğini düşündürmektedir. Sağman Köyü ve Tunceli Müzesi'nde yapılan görüşmeler ve araştırmalar neticesinde yapının yoğun bir tahribat yaşadığı öğrenilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen restorasyonlar sonucunda açılan cami, yeni Sağman Köyü'ne uzak bir konumda olması sebebiyle kullanılmadığından kapalı durumdadır. Keyhüsrev Bey Camii'nin geçirdiği tahribat ve yağmaları gözler önüne sermek fakat en önemlisi isim, bani ve inşa tarihi konusundaki yanlış bilgileri düzeltmek hem kültür varlıklarımızın doğru tasnif ve isimlendirilmesine hem de daha sonra yapılacak çalışmalara yardımcı olacaktır.

8 Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı-İdari Yapısı-", 371.

9 Kibar Taş, "Tunceli/Dersim'in Osmanlı Hakimiyetine Girişi ve Osmanlı'nın XVI. Asırdan İtibaren Sınırları İçindeki Kızılbaşlara Karşı Tutumu ve Bunun Dersim'e Etkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 76 (2015), 81.

10 Taş, "Tunceli/Dersim'in Osmanlı Hâkimiyetine Girişi ve Osmanlı'nın XVI. Asırdan İtibaren Sınırları İçindeki Kızılbaşlara Karşı Tutumu ve Bunun Dersim'e Etkisi", 82.

11 Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarıslan (İstanbul: Ant Matbaası, 1971), 194-195.

12 Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyileri -Pir Hüseyin Bey Oğulları", 248-249.

13 Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyileri -Pir Hüseyin Bey Oğulları", 256.

1. Sağman Keyhüsrev Bey Camii Tarihçesi

Keyhüsrev Bey Camii'nin tarihçesi hakkında detaylı bilgiler vermeden önce Salih Bey Camii olarak isimlendirilmesine değinmek gerekmektedir. Osmanlı arşivlerinde ve vakıf kayıtlarında Sağman'da Salih Bey isimli bir yapıya rastlanmamaktadır. Ancak Sağman'da Keyhüsrev Bey Camii Vakfı başlığında çok sayıda belge ve vakıf kaydıyla karşılaşmaktadır. Bu kayıtlar arasında H 10 Zilkade 1124 [M 9 Aralık 1712] tarihli ilk belge, Sağman'da bulunan Keyhüsrev Bey Camii'nin tevliyet ve nazırlığının Fazlullah ve Halid isimli kişilere tevcih edilmesi için Sağman kadısı Mustafa tarafından yazılan arzdir¹⁴. Bu belgeden Sağman'da var olan Keyhüsrev Bey Vakfı camisinin korunması işinin yukarıda ismi geçen kişilere verilmesi için Sağman kadısı tarafından istek yapıldığı anlaşılmaktadır.

H 24 Cemâziyelevvel 180 [M 28 Ekim 1766] tarihli bir diğer belgede, Keyhüsrev Bey Camii Vakfı'na ait İn Karyesi'nde bulunan Eşkuni köşkün yarı hissesinin camiye tevcih edildiği bildirilmektedir¹⁵. Ayrıca aynı köşkün zaviyedarlığına mutassarrıf atanmasına dair H 21 Şevval 1210 [M 29 Nisan 1796] tarihli bir diğer belgede de yine Sağman'da Keyhüsrev Bey Camii Vakfı ismi geçmektedir¹⁶.

H 23 Muharrem 1260 [M 13 Şubat 1844] tarihli diğer bir belgede, Keyhüsrev Bey Camii Vakfına cibayete (vakfa ait paraları toplama işi) Ahmed Es-Seyyid, feraşete (vakıf mallarını temizleme işi) Mahmud Halife, cüzhanlığa Edhem Es-Seyyid, imamete Eş Şeyh, müderrisliğe ise Mehmed Es-Seyyid'in atanması hususunda berat tevcih edildiği görülmektedir¹⁷. H 17-27 Recep 1285 [M 3-13 Kasım 1868] tarihli altı adet beratta Sağman'daki Keyhüsrev Bey Camii Vakfı'na Mahmud İbn Ali'nin cüzhan, tesbihan, feraşet, imam, müderris ve talebe-i ulum olarak görevlendirilmesi buyrulmuştur¹⁸.

Vakıflar Genel Müdürlüğünde Sağman'da Keyhüsrev Bey Camii Vakfı'na ait iki kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar 1882 yılından sonra tutulmaya başlandığı bilinen esas defterlerine ait şahsiyet kaydı ve Atik esas şeklinde iki belgeden oluşmaktadır. Bu belgelerde 38 köy ve 2 kalenin de Keyhüsrev Bey Camii Vakfına ait olduğu geçmektedir. Vakfın muhasebesi ve hizmetlilerin tayinleri hakkında da bilgilerin bulunduğu şahsiyet kaydında okunabilen en son tarih, 1912'dir. Buradan anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar yapının ismi Keyhüsrev Bey Camii olarak geçmektedir¹⁹. Ancak arşivlerde ve vakıf kayıtlarında, Salih Bey Camii isminde belge

14 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Vakıf (İE.EV.), 52/5789, 10 Zilkade 1124 [9 Aralık 1712]

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf, (C.EV.), 463/23441, 24 Cemâziyelevvel 1180 [28 Ekim 1766]

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf, (C.EV.), 279/14245, 21 Şevval 1210 [29 Nisan 1796]

17 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Evkaf Beratlar, (EV.BRT.), 61/10, 23 Muharrem 1260 [13 Şubat 1844]

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Evkaf Beratlar (EV.BRT.), 222/20, 23, 24, 25, 26) 17-27 Recep 1285 [3-13 Kasım 1868]

19 VGM Defter No: 200, s. 0172, sıra 1494.

olmaması, bölgede iki caminin olması ve bu camilerden birinin vakıf kayıtlarının günümüze ulaşmamış olması ihtimallerini akla getirebilir. Fakat Sağman'ın Osmanlı döneminde de sonradan küçük bir sancakbeyliği hâline getirilen bir nahiyeye olduğu göz önüne alındığında, burada Salih Bey ve Keyhüsrev Bey isimlerinde iki farklı cami olmasının zor bir ihtimal olduğu düşünülmelidir.

Yapının üzerinde dikkatlice durulması gereken diğer iki husus da banisinin kim olduğu ve inşa tarihidir. Caminin inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak kuzeypbatısında yer alan, Keyhüsrev Bey tarafından 1555-1556 tarihlerinde yaptırılan çeşmedeki kitabeden hareketle bir tarihlendirme yapılabilmektedir. Aysıl Tükel, türbedeki Salih Bey'in mezar taşından ölüm tarihini 1570 yılı olarak önermiş²⁰, caminin yapımına Salih Bey zamanında başladığını ve yine Salih Bey zamanında tamamlandığını belirterek, 1565-1570 yıllarına tarihlenen yanlış olmayacağını bildirmiştir²¹.

Caminin bilinmeyen inşa tarihini belirleme konusundaki en net kaynak, Osmanlı arşivlerindeki H 6 Recep 967 [M 2 Nisan 1560] tarihli bir belgedir. Bu belgede “*Keyhüsrev Beğ mektup gönderip sancağında vaki olan cami-i şerif harap olup hâliya bir cami yaptırmak murâd ettiğın bildirub isticap buyruldu*” bilgisi geçmektedir²². Böylelikle Keyhüsrev Bey'in sancağında daha önceden var olan caminin harap olması sebebiyle yeni bir cami yaptırmak için başvurduğu ve bu başvurunun uygun bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu belgeden caminin yapımına 1560 yılında Keyhüsrev Bey tarafından başladığı anlaşılmaktadır. Keyhüsrev Bey'in tam ölüm tarihi bilinmese de 1567 yılındaki icmal defterinde hâlâ Sağman sancak beyi olarak Keyhüsrev Bey görünmekte ve ölüm yılının 1570 yılının sonlarına doğru olduğu ifade edilmektedir²³. 1567 yılında öldüğü kabul edilse bile 7 yıl gibi uzun bir sürenin bu caminin yapımı için yeterli bir süre olduğu düşünülebilir. Ancak doğu ve batı kanatlarda yer alan yapıların Salih Bey zamanında eklendiği söylenebilir. Nitekim caminin batı yönünde bulunan mekânların duvarlarının minareye denk gelmesi ve minare kürsüsünün batıdaki mekânlardan birinin içinde kalması da bu birimlerin sonradan eklendiğine işaret eder. Keyhüsrev Bey'in ölüm tarihi olan 1570 yılında, Salih Bey'in sancakbeyi olduğu düşünüldüğünde yan mekânların 1570 yılı sonrasında eklenmiş olma ihtimali güçlenmektedir. Bunun dışında yapılar topluluğunun güneybatı yönünde yer alan türbenin de inşa tarihi net olarak bilinmemektedir. Tükel, çalışmasının bir bölümünde türbenin ayrı bir bina olarak yapılmadığından bahsetmektedir. Bu bilgi, türbenin külliye'nin ilk planlamasında var olduğu anlamına gelmektedir. Çalışmanın farklı bir

20 Aysıl Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, *Vakıflar Dergisi* 8 (1969), 240, dipnot 14.

21 Tükel Çalışmasında Salih Bey'e ait olduğu belirtilen mezar taşı kitabesini vermiş ancak daha önce yayımlanan bu kitabenin tarih kısmının yanlış okunduğunu belirterek 1570 yılını önermiştir. Detaylı bilgi için bk. Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, 240.

22 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO), Mühimme Defteri, (A.DVNS.MHM.d), 4/43 6 Recep 967 [2 Nisan 1560]

23 Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, 45.

bölümünde ise Salih Bey'in kardeşi Ömer Bey tarafından öldürüldükten sonra Salih Bey'in *oğlu olan Keyhüsrev Bey tarafından*²⁴ türbenin plana katıldığını belirtmiştir²⁵. Ancak Mehmet Ali Ünal'ın ulaştığı 29 Ağustos 1590 yılında tamamlanan bir tevcih kaydına göre Salih Bey, amcası Mansur Bey'in zeameti ile kendi haslarının bir kısmını değiştirmiştir. Bu duruma göre Salih Bey, 29 Ağustos 1590 tarihinde hâlâ hayattadır. Aynı ruznamçenin başka bir sayfasında Salih Bey'in Keyhüsrev isimli oğluna yapılan hasların tevcihi bulunan kaydın tarihi, 24 Eylül 1590 olarak görünmektedir ki Salih Bey'in bu bir aylık süreç içinde öldüğü/öldürüldüğü anlaşılmaktadır²⁶. Bu bilgilerden hareketle içinde Keyhüsrev Bey ile Salih Bey'in sandukalarının bulunduğu türbe, Salih Bey tarafından yaptırıldı ise 1570 yılı civarında, Salih Bey'in oğlu Keyhüsrev Bey tarafından yaptırıldı ise 1590 yılı civarında yapılmış olmalıdır.

Keyhüsrev Bey'in bu icazet mektubundan yapının yerinde daha önce bir caminin yer aldığı da anlaşılmaktadır fakat hangi döneme ait olduğuna dair bilgi olmamakla beraber sadece harap olduğu bilgisi geçmektedir. Godfrey Goodwin, çalışmasında Sağmanbahçe Camii ismi ile tanıttığı yapının yerinde, daha önce Selçuklu zamanına ait tekkesi de olan bir caminin var olduğunu işaret etmekte ve II. Murat zamanında yeniden inşa edildiğini herhangi bir kaynak göstermeden söylemektedir²⁷. Daha önce yapı hakkında kısa bilgiler veren erken tarihli çalışmaların tümünde caminin III. Murad döneminde Salih Bey tarafından yaptırıldığının herhangi bir kaynak gösterilmeden²⁸ verilmesinin de etkisiyle yapının isminin yanlış bir şekilde Salih Bey Camii olarak literatüre geçtiği sonucuna varılabilir.

2. Keyhüsrev Bey Camii Plan, Mimari ve Süsleme Özellikleri

Bugün Sağman Köyü'nün dışında yer alan yapılar topluluğu, cami, caminin doğu ve batı tarafındaki mekânlar, çeşmeler ve türbeden oluşmaktadır. Bazı yayınlarda şüpheli de olsa külliye olarak tasarlandığı belirtilen yapılar topluluğunda medrese de olduğu belirtilmektedir²⁹. Bugüne kadar kesin olarak bilinmese de Osmanlı arşivlerinde Keyhüsrev Bey Camii Vakfı'na müderris atamalarının bulunması, caminin doğu ve batısında yer alan mekânların en az birinin medrese olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

24 Çalışmanın daha net anlaşılması amacıyla Salih Bey'in babası ile oğlunun aynı ismi taşıdığını belirtmek gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle Keyhüsrev Bey'in oğlu Salih Bey, Salih Bey'in de oğlu Keyhüsrev Bey'dir.

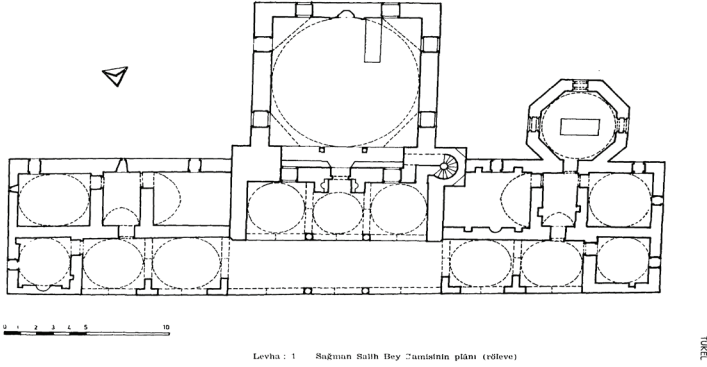
25 Tükel, "Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi", 236, dipnot13, 240.

26 Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyileri -Pir Hüseyin Bey Oğulları", 258; Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, 46.

27 II. Murad döneminde Çemişgezek ve çevresi henüz Osmanlı egemenliğine girmemiştir. Goodwin'in yayının ilk baskısında III. Murad olarak bu tarihi verdiği, yeni baskısında muhtemelen basım hatası yapıldığı anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Godfrey Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012), 390.

28 Tükel, "Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi", 240, dipnot 22.

29 Mürüvet Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013), 46.

G. 1: Keyhüsrev Bey Camii Planı
(Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, Levha 1)

Keyhüsrev Bey Camii, kuzey yönünde bir hazırlık mekânı ve üç birimli son cemaat yeri bulunan, asıl itibariyle tek kubbe ile örtülü harim kısmı ile doğu ve batı taraflarındaki mekânlardan oluşan bir plana sahiptir (**G. 1**). Doğu kanatta dört oda ile iki göz revak, batı kanatta dört oda ve iki revakın yanı sıra güneybatıda türbe yer almaktadır. Kare planlı harim kısmının üzeri tromp geçişli, dıştan sekizgen kasağa oturan bir kubbe ile örtülüdür.

Bazı çalışmalarda tek kubbenin merkezi planlı ana mekânı örttüğünden bahsedilir ki³⁰ harim kısmı merkezi planlı değil, tek birimli ve tek kubbe ile örtülü, kare bir alandan ibarettir (**G. 2**). Güneybatı yönünde, caminin batı kanadındaki birimlerle bağlantılı sekizgen planlı türbe yer almaktadır. Geçirdiği restorasyonlar sonucu bugün tamamen sıvalı ve badanalı olmasına rağmen, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Malatya Vakıflar İl Müdürlüğü tarafından çekilen fotoğraflardan, moloz taş malzeme ile bölgesel siyah kesme taşın birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Trompların arasında tuğlaların varlığı, kubbenin de tuğla örgülü olduğunu göstermektedir³¹.

30 Harman, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar”, 46.

31 Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, 233.

G. 2: Keyhüsrev Bey Camii Genel Görünüş (Polat, 2021)

G. 3: Keyhüsrev Bey Camii Kuzeyindeki Çeşmeler ve Havuz (Polat, 2021)

Caminin kuzeybatısında yer alan kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli olan minarenin, bazı yayınlarda, yapıdan bağımsız olarak yükseldiği belirtilse³² de yapıdan bağımsız değil belirli bir bağ içindedir. Ayrıca, minare üzerinde alçı bezemeler ve çiniler bulunduğu da söylenmektedir³³. Anadolu-Türk mimarisinde dış cephelerde çok fazla tercih edilmeyen alçı bezemelerin minarede varlığına dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Ayrıca yapı ile ilgili eski çalışmaların hiçbirinde minarede çini varlığından bahsedilmemiştir. Caminin kuzeybatı yönünde, yan yana iki tane geniş eyvan biçimli, sivri kemerli çeşme, bunların önünde de bir havuz bulunmaktadır. Çeş-

32 Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 47.

33 Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 47.

melerden batıda olanın ilk yapılan çeşme olduğu, aralarındaki inşa malzemelerindeki farklılıklardan ve kitabeden anlaşılmalıdır (G. 3). Güney yöndeki mermer mihrap, yedi sıra mukarnas kavsaraya sahip olup hücre kısmı üç köşelidir. Kavsara iki yönden küp şekilde başlıkları olan sütüncelere oturmaktadır.

Mihrap, en dıştan iki sıra mukarnastan oluşan bordür ile çerçevelenmektedir. Mihrap kavsarasının köşeliklerinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen restorasyonlar sırasında çekilen fotoğraflarda asılı vaziyette bulunan iki kandil motifi görülmekle beraber, bugün bu motiflerden iz bulunmamaktadır (G. 4). Mihrabın yanında yer alan minber de restorasyonlar sonucunda mermer olarak yenilenmiştir. Daha önce yıkıldığı anlaşılan minberin köşk kısmının altında taştan geometrik geçmeli bezemelerin yer aldığı görülmektedir. Orijinal minberde basamakların kenarlarında olduğu eski fotoğraflardan anlaşılan bu bezemeler, muhtemelen daha sonra aynalık kısmına monte edilmiştir (G. 5).

G. 4: Restorasyon Öncesi Mihrabın Durumu (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, H. Yardımcı, 2005).

G. 5: Restorasyon Sonrası Mihrap ve Minberin Durumu (Polat, 2021)

Keyhüsrev Bey Camii'nin birçok farklı sebepten tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeplerden ilki, bütün yapılarda olduğu gibi zamanın ve doğa koşullarının yarattığı tahribatlardır. Keyhüsrev Bey Camii'nin de 1947 yılındaki Pülümür depreminde harap olduğu ve kubbesinin yıkıldığı belirtilmektedir³⁴. İkinci sebep ise Tunceli yöresinin sık sık yaşadığı isyanlar ve çatışmalar olmalıdır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bile birçok kez isyan yaşandığı bilinen Tunceli'de, 1916 yılındaki Pilvenk aşiretinin isyanında Sağman'daki caminin de zarar gördüğünden bahsedilmektedir³⁵. Yapının engebeli bir arazide konumlanması ve Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan ekonomik zorluklar da yapının bakımsız kalmasının diğer sebeplerinden olmalıdır. Caminin doğu kanadındaki mekânlar, uzun süre yıkık şekilde kaldıktan sonra 2005 yılında Vakıflar Malatya Bölge Müdürlüğü tarafından restorasyon çalışmaları başlatılmış ve restore edilerek ayağa kaldırılmıştır. Ayrıca Goodwin, yapının 16. yüzyılda kubbeli olduğunu ancak depremde zarar gördükten sonra ahşap tavanlı olarak yenilediğini ifade etmektedir³⁶. Yapı muhtemelen daha sonraki yıllarda yapılan restorasyonlarla tekrar tek kubbeli hâle getirilmiştir.

Daha önce yapılan çalışmalar ve araştırmalardan yapının içinde belirli bir yüksekliğe kadar yerleştirilmiş sıraltı teknikli çinilerin var olduğu anlaşılmaktadır³⁷. Caminin iç duvarlarında yerden 1.30 m yüksekliğe kadar, doğu duvarın güney penceresinin iki yanında, güney duvarın doğu ve batı köşelerinde ve batı duvarında iki pencere arasında tek sıra hâlinde çinilerin kaldığı, ayrıca bütün çinilerin aynı üst seviyeyi tutmasından dolayı kuzey yön hariç üç yönde yapının aslında içinin belirli bir yüksekliğe kadar çini ile kaplı olduğu bildirilmektedir³⁸. Yapıdaki kare çinilerin 33×33 cm, dikdörtgen çinilerin ise 15×33 cm boyutlarında oldukları bildirilmiştir³⁹. Tükel çinilerde üç farklı kompozisyonun var olduğunu belirtmiştir ancak metin içindeki desen sıralaması ile çizimlerdeki açıklamaların uyuşmadığı görülmektedir. Yapının çinilerinde yoğun olarak açık ve kapalı şekilde verilen şakayıkların yanlarında hançer yapraklarının, aralarında kalan boşluklarda ise hatayilerin yer aldığı kompozisyon kullanılmıştır (**G. 6**). Bir diğer kompozisyonda ise merkezde uç ve dip kısmı birleştirilerek oluşturulmuş iri palmet şekilli madalyonun içi Çin bulutuyla dolgulanmış, alt, üst ve yanlarında yarım şekilde şemse motiflerine yer verilmiş, aralarda kalan boşluklara ise lale, sümbül, karanfil, mine çiçekleri gibi motifler yerleştirilmiştir. Üçüncü kompozisyon ise bordür

34 Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, 391.

35 Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası 1939), 30; Tükel, "Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi", 231, dipnot 8.

36 Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, 390.

37 Tükel, "Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi", 233-234; Julian Raby, "Diyarbakir, A rival to Iznik: A Sixteenth Century Tile Industry in Eastern Anatolia" (*Istanbul Mitteilungen*, 1978), 436-437.

38 Tükel, "Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi", 234.

39 Caminin çinileri Tükel tarafından detaylıca anlatıldığı için kompozisyon özelliklerini tekrar detaylıca incelemenin gerekli olmadığı düşüncesindeyiz. Bk. Tükel, "Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi", 234.

çinilerine aittir. Ters-düz atlamalı sıralanmış, içleri Çin bulutu dolgulu palmetlerin yer aldığı bu kompozisyonun en yakın benzerini Diyarbakır Behram Paşa Cami bordür çinilerinde görmek mümkündür⁴⁰.

G. 6: Keyhüsrev Bey Camii Çinilerinin bulunan örneklerle restitüsyonu (Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, resim 19)

Caminin çinilerini benzersiz kılan özellik ise birinci desen olan hatayi motiflerinin oluşturduğu kompozisyonun harimin batı duvarında uygulandığı çinilerden dört tanesinin içinde yazıların bulunmasıdır. Tükel, 1968 yılında yapıya uğrayıp fotoğraflarını çektiğinde, çinilerdeki yazıyı fark etmediğini, Ankara’ya döndükten sonra fotoğraflar üzerinden okumaya çalıştığını ve bir kısmını çalışmasına eklediğini bildirmektedir⁴¹. Yan yana dört tane hatayi motifindeki kartuş içinde yer alan yazılardan en kuzeydeki Arapça, diğerlerinin Farsça olduğunu belirtmiş ve sadece tasavvufi anlam taşıdıklarını ifade etmiştir (G. 6/1-4)⁴². Ancak Raby, Goodwin’in çalışmasını referans göstererek, bu yazılı çinilerden bir tanesinde Osmanlı Türkçesi ile Kanuni Sultan Süleyman’ın “Muhibbi” mahlasıyla yazdığı divana ait bir beyit olduğunu belirtmiştir⁴³ (G. 7). Çini üzerinde yer alan Kanuni Sultan Süleyman’a ait olan beyit şu şekildedir:

“*Tâc u taht-ı saltanat berbâd olur
Kendüni âlem serîrinde Süleymân oldi tut*⁴⁴.”

40 Çinilerin kompozisyon tahlilleri yapılırken A. Tükel’in 1969’da yayınladığı çalışmasında yer alan fotoğraflar referans alınmıştır. Bk. Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, 234. Ayrıca Tunceli Müzesi’nde bulunan örnekler kompozisyon tanımlaması yapmamızı sağlamıştır.

41 Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, 234, dipnot 12.

42 Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, 234.

43 Raby, “Diyarbakir, A Rival to Iznik: A Sixteenth Century Tile Industry in Eastern Anatolia”, 436.

44 Kemal Yavuz ve Orhan Yavuz, *Muhibbi Divanı Bütün Şiirleri* (Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 258; Hüseyin Kazım Kadri, *Büyük Türk Lugâtı: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebi Lugâtları*, c. III., (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 77.

G. 7: Kanuni Sultan Süleyman'ın Muhibbi Divanı'nda yer alan beytin yazılı olduğu Keyhüsrev Bey Camii çinisi (J. Raby, "Diyarbakir, A Rival to Iznik: A Sixteenth Century Tile Industry in Eastern Anatolia", resim 152).

Türkçe beytin dışında bir çinide Farsça, diğerinde ise Arapça yazılar vardır. Çini fotoğraflarında neredeyse hiç görülmeyen yazılardan Tükel'in paylaştığı Farsça metnin yazılışı şu şekildedir (**G. 8**):

از نمکدان لبهت اگر نمکی نوش کنم
.. اگر باکو کنم بی نمکی

G. 8: Keyhüsrev Bey Camii Çinilerinde Görülen Farsça Metnin Okunabilen Kısmı (Tükel, Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Cami, 234)

Farsça metnin okunuşu:

*Ez nemekdân lebet eğer nemeki nûş konem.....
.....Eğer bañu konem bi nemeki*

Farsça metnin Türkçesi:

*Dudağının tuzluğundan eğer biraz tuz tadarsam.....
..... tatsız tuzsuz kalırım*

Eksik olduğunu anlaşılan bu satırların 16. yüzyıl divan şairlerinin beyitlerinden biri olma ihtimali göz önüne alınarak bu dönemin bütün şairlerinin yayınlanan divanları taranmış, burada okunan yazı ile benzerlik kurulabilecek herhangi bir beyte ulaşılamamıştır.

Çiniler arasında yer alan ve en ilgi çekici yazılardan biri olan Arapça ifadede ise “Şifâü'l-kulûb fî likâi'l-mahbûb” (Sevgili ile kavuşmada/görüşmede kalplerin şifası vardır) cümlesi okunmaktadır (G. 9). Bu cümlenin Mevlâna Celaleddin Rumi'nin sohbetlerinden derlenen *Fîhi Mâ Fih* adlı eserinin dostluk ile ilgili faslında geçen “Likâu'l-halîl şifâü'l-alîl” (Dostun cemali hastanın şifasıdır) cümlesinden kelimelerin değiştirilmesi suretiyle kurulan bir ifade olduğu belirtilmektedir. “Likâu'l-galîl şifâü'l-alîl” (Dostun cemâli iç yangınının (susuzluğun) şifasıdır), “Şifâü'l-alîl likâu'l-Celîl” (Hastanın şifâsı Cenab-ı Hakk'a kavuşmakla mümkündür), “Şifâü'l-kulûb fî likâi'l-meclûb” (Kalplerin şifası âşığın cemalindedir) gibi farklı nakilleri de olan bu yazılar arasında en meşhur olanı ise çalışma kapsamında değerlendirilen çinilerde rastlanan “Şifâü'l-kulûb likâu'l mahbûb” ifadesidir⁴⁵.

G. 9: “Şifâü'l-kulûb fî likâi'l-mahbûb” Yazılı Keyhüsrev Bey Cami Çini Örneği (Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, res. 20/b)

Bu yazının bulunduğu en önemli yapılardan biri, Bursa Yeşil Cami'dir. Caminin kuzey cephesindeki kapı alınlığında aynı ifade yazmaktadır⁴⁶. Ancak yazının ünlü olmasındaki en önemli sebep, Osman Hamdi Bey'in “Kaplumbağa Terbiyecisi” isimli tablosunda geçmesidir. Bahsedilen tablonun merkezinde eğik şekilde duran kaplumbağa terbiyecisi figürünün karşısına denk gelen ve Yeşil Cami olduğu bilinen yapının kemerinin içinde de aynı cümle görülmektedir⁴⁷. Bunun dışında Sivas'ta

45 Murat Ak, “Fîhi Mâ Fih'te Yer Alan Hikemî Bir Öğreti: Likâu'l-Halîl Şifâü'l-Alîl”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 304-305.

46 Abdulhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 143.

47 Şebnem Aslan, “The Analysis of The Painting “Kaplumbağa Terbiyecisi: Tortoises Trainer” (1906-1907) Of Osman Hamdi in Terms of Ottoman Leadership”, *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal* 16/5 (2014), 115-137.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1564) Koca Hasan Paşa tarafından yaptırılan Meydan Camii'nin harime giriş kapısı üzerinde geç döneme ait de olsa aynı yazının varlığı dikkat çekmektedir⁴⁸. Erken Dönem Osmanlı köprülerinin önemli örneklerinden biri olan Geyve II. Beyazıd köprüsünde de bu ifade ile karşılaşılmaktadır. Köprü'nün memba tarafında bulunan mihrap nişi şeklindeki çıkıntının üzerinde bulunan 7 satırlık kitabenin arka tarafında, kabartma hâlinde, kare şekilli kitabede de aynı ifade geçmektedir⁴⁹. Bahsedilen ifadenin geçtiği ilginç buluntular arasında lüleler yer almaktadır. Dünyanın farklı bölgelerinde ele geçirilen veya sergilenen Osmanlı dönemine ait lülelerde de aynı ifadenin bulunduğu görülmektedir⁵⁰. Osmanlı dönemine ait farklı sanat alanlarındaki örneklerde görülen bu ifade, tasavvufi ve edebi eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Suyuti'nin (ö. 1505) *Sıfatu Sâhibi'z-Zevki's-Selîm ve Meslûbi'z-Zevki'l-Leîm* isimli eserlerinde, güzel kadınlara ithafen geçtiği görülen bu ifade, Osmanlı dönemi şairlerinden İsmail Hakkı Bursevi'nin (ö.1725) *Rûhu'l-Mesnevî* adlı eserinde biraz değişikliğe uğrayarak "Likâu'l-mahbûb şifâu'l-kulûb" şeklinde geçmektedir. Bu örneklerin dışında, bu ifadenin bazı eserlere isim olarak verildiği de görülmektedir. Ahmet bin Salih el-Mekki, eserine *Şifâu'l-kulûb likâu'l mahbûb* ismini vermiştir. Ayrıca, Osman Paşa'nın Şirvan ve Gürcistan seferlerini konu edinen *Şifâu'l-kulûb ve likâu'l-mahbûb* isimli eserinin bulunduğu bilinmektedir⁵¹. Görüldüğü üzere bahsi geçen bu ifade, Osmanlı dönemine ait farklı sanat alanlarına ait eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Cami gibi dinî yapılarda yer almasının yanı sıra lüleler gibi günlük hayatta sıkça kullanılan maddi öğelerde de bulunması bu ifadenin Osmanlı sosyal ve dinî hayatı içinde farklı anlamlarda yer aldığını göstermektedir.

Osmanlı dönemi çini sanatı içinde oldukça önemli bir yere sahip olan bu yazılı çiniler, maalesef bugün Keyhüsrev Bey Camii içinde veya Tunceli Müzesi'nde bulunmamaktadır. Manisa Muradiye ve Edirne Muradiye Camii örneklerinde olduğu gibi yapının farklı bölümlerindeki sıraltı teknikli çiniler yerlerinden sökülmüştür. Harput

48 Ömer Kaptan, "Osman Hamdi Bey'in Tablolarında Yeşil Cami Yazıları", *Bursa'da Zaman Dergisi* 22 (2017), 22.

49 Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri, Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 118; Semavi Eyice, "Beyazıd II. Köprüsü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 51.

50 Osmanlı dönemine ait lülelerde bahsi geçen ifadenin yer aldığı örneklerden bazıları için bk. Anna De Vincenz, "Chibouk Smoking Pipes-Secrets and Riddles of the Ottoman Past", *Arise, Walk Through the Land Studies in the Archaeology and History of the Land of Israel in Memory of Yizhar Hirschfeld on the Tenth Anniversary of his Demise* (Jerusalem: The Israel Exploration Society, 2016), 114; Walid Ali Khalil ve Irina Rudolfovna Gusach, "The Collection of Ottoman Tobacco Pipes from Azov Museum-Reserve in Russia", *Journal of the General Union of Arab Archaeologist* 3 (2018), 258; Szabolcs Kondorosy, "Types of Smoking Pipe Widespread in the Ottoman Empire in the 17th Century in Connection with Archaeological Finds from Onetime Várad Cathedral (Budapest Museum of Applied Arts)", *Ars Decorativa* 31 (2017), 11; Nitzan Amitai-Preiss ve Anna De Vincenz, "The IDF House in the Old City, Jerusalem: An Inscribed Pipe", *Hadashot Arkheologiyot Excavations and Surveys in Israel* 128 (2017), 1.

51 Murat Ak, "Fihî Mâ Fih'te Yer Alan Hikemî Bir Öğreti: Likâu'l-Halîl Şifâu'l-Alîl", 310-311.

Arap Baba Mescidi'nin çini mozaik teknikli mihrabının bazı kısımlarının da yağmacılar tarafından söküldüğü ifade edilmektedir⁵².

Belirli bir motifin içinde veya merkezinde şiir gibi edebi yazıların bulunduğu bu örneklerin Osmanlı çini sanatında benzeri bulunmamaktadır. Bilindiği üzere Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı dönemi çinilerinde yazı, ağırlıklı olarak kitabe şeklinde düzenlenmektedir. Taçkapılarda, mihraplarda, pencere alınlıklarında ve lahitlerde inşa kitabeleri veya dinî içerikli (ayet, hadis, peygamber ve dört halife isimleri vb.) yazıların çinilere işlenmeleri ile sıkça karşılaşılmaktadır. Selçuklu yapılarında çini mozaik tekniğinde ve ağırlıklı olarak kufî, makûlî karakterli çini yazı kuşaklarının yanında, Kubadabad sarayı kazılarında ortaya çıkarılan sıraltı teknikli çinilerden bazılarında Alaaddin Keykubad'ın unvanlarının yazılı olduğu örnekler de ilgi çekicidir⁵³. Osmanlı döneminde ise mavi zemin üzerine, beyaz kabartma harfli kitabelerin sıklıkla kullanıldıkları bilinmektedir⁵⁴. Araştırmalar neticesinde Osmanlı döneminde 16. yüzyıla ait çini örnekleri değerlendirildiğinde, belirli bir motifin içerisine şiir bölümlerinin yazılı olduğu başka bir örnek ile karşılaşılmamıştır. Osmanlı Dönemi çini sanatının en önemli eserlerinden birisi olan Yeşil Cami'nin mihrap nişini sınırlayan sütuncelerden sağdakinin üzerinde, Tebrizli ustaların eseri olduğunu belirten ifade yazılmakta, soldakinin Farsça "*Pendâşt sitemger in sitem bâ men kerd, Der gerden-i o bemand u ber men bengozest*" yazısı görülmektedir. "*Sitem eden, zulmeden kişi bu zulmü bana yaptığını sandı; bana yapılan zulüm geçip gitti ama vebali onun boynunda kaldı*" şeklinde günümüz Türkçesine aktarılabilecek⁵⁵ bu ifade, Osmanlı çini sanatının nadide örneklerinden birisini oluşturmaktadır. Bunun dışında İznik üretimi çinilerde, belirli bir kompozisyonun ara ve kenar boşluklarında küçük yazıların kullanıldığı örnekler de görülmektedir. Topkapı Sarayı, Ağalar Camii'nde 17. yüzyıl İznik üretimi olduğu kabul edilen, Kâbe tasvirli, 30,5x52,5 cm ölçülerindeki tek parça çinide, Kâbe duvarlarında, Kemankeş Mustafa imzalı yazılar bulunmaktadır⁵⁶. Ayrıca Ayasofya'da apsis duvarının güneyinde bulunan 1643 tarihli ve imzalı olan Kâbe tasvirli çini panonun alt kısmındaki üç satırlık yazıda, panonun İznikli Tabakzâde Mehmed tarafından yapıldığı yazılmaktadır⁵⁷. Ancak bu yazılar, genelde dinî içerikli yazılar veya usta kitabeleridir. Paris Écouen Şatosu Koleksiyonu'nda bulunan ve 16. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen⁵⁸ iki seramikte, ilgi çekici yazı bezeme ile karşılaşılmaktadır. Koleksiyonda

52 Sevinç Gök, "Manisa Muradiye Camii'nin Kayıp Çinileri", *Sanat Tarihi Dergisi* 21/1 (2012), 87-95.

53 Rüçhan Arık, *Kubadabad Selçuklu Sarayı ve Çinileri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000), 82-83.

54 Abdulhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, 484-485.

55 V. Belgin Demirsar Arlı ve Ara Altun, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Osmanlı Dönemi* (İstanbul: Kale Grubu Kültür Yayınları 2008), 72.

56 Demirsar Arlı ve Altun, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Osmanlı Dönemi*, 119.

57 Demirsar Arlı ve Altun, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Osmanlı Dönemi*, 271.

58 Frederic Hitzel ve Mireille Jacotin, *İznik L'aventure D'une Collection; Les Ceramiques Ottomanes du Musee National de la Renaissance Château d'Ecouen* (Paris: Musees Nationaux, 2005), 295. Gönül Öney bahsedilen bu seramiklerin üretim yeri olarak Kütahya'yı önermektedir. Detaylı bilgi için bk. Gönül Öney, "Paris Écoen Şatosu Koleksiyonu'nda İznik Olarak Tanıtılan Kütahya Seramikleri", *XVI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, c. 2 (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2014), 565-576.

bulunan iki örnekte, merkezdeki erkek figürlerinin ellerinde tuttıkları mektuplardan birinde “*Ey ruhum! Sevgilim Hasan*” diğeri ise “*Yardan cev(ü) cefa lütüftur, gayriden mühr-i vefa...*” yazıları yer almaktadır⁵⁹.

Kütahya çiniciliğinde ise daha fazla yazı kullanımının olduğu dikkat çekmektedir. Yoğun yazı kullanılan çinilerin olduğu bilinen Kudüs St. James Katedrali’nde bulunan Kütahya üretimi çiniler, bunun en önemli örneklerindedir. Katedralin çeşitli bölümlerinde yer alan kare şekilli, büyük çini karoların alt, üst veya kenar boşluklarında çoğunlukla dinî içerikli olmak üzere, Ermenice yazıların bulunduğu görülmektedir⁶⁰.

G. 10: Tunceli Müzesi Sergi Salonunda Keyhüsrev (Salih) Bey Camii Çinileri olarak tanıtılan çini pano (Polat, 2021)

Keyhüsrev Bey Camii’nin çinilerinin bir kısmının 2001-2002 yıllarında çalındığı, jandarma ekipleri tarafından yakalanan hırsızların ellerindeki çinilerin müsadere edildikten sonra, Elazığ Müzesine teslim edildiği tespit edilmiştir. Ancak daha sonra Tunceli Müzesi’nin açılmasından dolayı Elâzığ Müzesi’ndeki çinilerin Tunceli Müzesi’ne nakli gerçekleşmiştir. Bugün Tunceli Müzesi salonunda sergilenen 9 karodan oluşan çini panonun Sağman Keyhüsrev Bey Camii çinilerinden olduğu söylenmektedir. Ancak 1969 yılında yapıyı detaylı bir şekilde inceleyen Tükel’in çalışmasında bu pano bulunmamaktadır. Tükel’in böylesine sağlam ve düzgün kompozisyon özelliği gösteren çinileri çalışmasına dâhil etmeme ihtimali düşük olduğundan Tunceli Müzesinde sergilenen çinilerin Keyhüsrev Bey Camii’ne aitliği tartışmalıdır (**G. 10**). Ayrıca bu çinilerin kompozisyon ve renk özellikleri incelendiğinde, 17. yüzyıl ve sonraki

59 Öney, “Paris Écouen Şatosu Koleksiyonu’nda İznik Olarak Tanıtılan Kütahya Seramikleri”, 568.

60 John Carswell ve Charles James Frank Dowsett, *Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem*, c. 1 (Oxford: The Clarendon Press, 1972), 27-67.

dönemlere ait olma ihtimali daha yüksek görünmektedir. Kompozisyonların kontur çizgilerindeki kabalık ve kullanılan yeşil rengin tonundan hareketle bu çinilerin, 16. yüzyıl ürünleri olamayacağı söylenebilir.

Müze deposunda yer alan bazı çinilerde bu çini pano kompozisyonu ile benzer şekilde kıvrım dallar üzerinde rumi ve palmetlerin, bazı karoların içinde nar motifinin bulunduğu belirtilmektedir. Caminin çini kompozisyonuyla uyumsuz olan bazı çiniler de yine Elazığ Müzesi'nden Keyhüsrev Bey Camii çinileri ismi ile Tunceli Müzesi'ne gönderilmiştir (G. 11). Teşhirde olmasa bile Tunceli Müzesinin deposunda Elazığ Müzesinden gelen bazı çini parçalarının ise Keyhüsrev Bey Camii'ne ait oldukları düşünülebilir. Bunlar renk, teknik ve kompozisyon olarak daha önce yayınlanan Keyhüsrev Bey Camii çinileri ile birebir uyuşmaktadır. Şakayık ve hatayi motiflerinin testere dişli yaprakları bulunan kıvrım dallarla birbirine bağlandığı kompozisyon dikkati çekmektedir. Ayrıca bazı çinilerde merkezde içleri rumilerle dolu şemse motiflerinin kenarlarında lale, sümbül ve karanfil gibi çiçeklerin bulunduğu da görülmektedir. Bunlar da muhtemelen caminin güneybatı köşesinde düzensiz olarak yerleştirilen çinilerden kalan parçalardır (G. 12).

G. 11: Tunceli Müzesi deposunda bulunan ve Keyhüsrev Bey Camii'ne ait olduğu belirtilen çiniler (K. Öncel, 2021)

G. 12: Tunceli Müzesi deposunda bulunan ve Keyhüsrev Bey Camii'ne ait olduğunu düşündüğümüz çiniler (K. Öncel, 2021)

Sonuç

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Tunceli'nin Sağman Kazası'nda bulunan Keyhüsrev Bey Camii, daha önce tarih ve sanat tarihi alanında yapılmış birkaç çalışmada Salih Bey Camii olarak isimlendirilmiş ve literatüre aynı isimle girmiştir. Ancak hem Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde bulunan ve 1920 yılına kadar tutulmaya devam edildiği anlaşılan Vakıf muhasebe kayıtlarında hem de Osmanlı arşivlerindeki yapının inşasından ve 20. yüzyıla kadar vakfın durumuna dair bilgiler veren farklı tarihli berat ve tevcih gibi belgelerin tümünde yapının ismi Keyhüsrev Bey Camii Vakfı olarak geçmektedir. Bu bilgilerden hareketle yapının asıl isminin Keyhüsrev Bey Camii olması gerektiğini önermekteyiz. Daha önce de belirtildiği gibi yapının yerinde eskiden bir cami olduğu, Keyhüsrev Bey'in önce bu camiye 1556-1557 yıllarında çeşme ve havuz eklettiği ancak eski cami harap olunca 1560 yılında, icazet mektubu yazarak harap olan caminin yerine, yeni bir cami yaptırmak istediği, belgeleri ile ispatlanmıştır. Burada Osmanlı mimarisi için bilinmesi gereken bir husus da ülkenin herhangi bir yerinde Sancak Beyi olursa bile bir yapı inşa ettirmek için merkezi idarenin izninin olması gerekliliğidir. Gelen uygundur cevabından sonra, 1560 yılında, yeni caminin yapımına başlanmış olduğu düşünüürse ve Mehmet Ali Ünal'ın yayınladığı arşiv belgelerinden hareketle Keyhüsrev Bey'in 1567 yılından önce ölmediği bilgisi de eklenirse 7 yıllık sürecin böyle bir yapının inşa edilmesi için yeterli bir süre olduğunu düşünmekteyiz. Ancak caminin doğu ve batı yönlerinde yer alan bölümler ile türbenin ilk planlamada olmadığı ve Salih Bey zamanında yapıya eklenmiş olma ihtimali de oldukça yüksektir.

Keyhüsrev Bey Camii'nin de inşa edildiği 16. yüzyıl, Osmanlı çini sanatının zirve noktasıdır. Bu dönemde inşa edilmiş yapılar göz önüne alındığında eserlerin içlerinin, bazen güney duvarlarının bazen de tümünün çinilerle belirli bir yüksekliğe kadar kaplandığı görülmektedir. Keyhüsrev Bey Camii'nin de 16. yüzyılın ikinci yarısında, dönemin mimari ve sanat anlayışı ile paralel özellikler sergileyecek şekilde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Cami duvarlarının belirli bir yüksekliğe kadar sıraltı teknikli çinilerle kaplı olduğu bilinmektedir. Bugün yapı üzerinde hiçbir izi kalmayan bu çiniler kültür varlıklarının yerinde korunması prensibine uygun olmasa da hırsızların elinden kurtararak müzelerde koruma altına alınmıştır. Ancak bugün Tunceli Müzesi deposunda var olan bu yapıya ait çini sayısı oldukça azdır. Yapıya ait olan diğer çinilerin nerede olduğuna dair henüz herhangi bir bilgi yoktur. Keyhüsrev Bey Camii çinilerinin Osmanlı çini sanatı içinde önemli ve özel bir yeri vardır. Benzerlerini başka hiçbir yapıda görmediğimiz belirli bir motifin içinde beyitlerin yazılması, Osmanlı çini sanatının geldiği noktayı göstermesinin yanında, dönemin çini sanatçıları ve banileri hakkında da bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Üzerinde Türkçe, Farsça ve Arapça yazıların bulunduğu bu çiniler, çini ustasının yazı yazabilecek kadar bu üç dile hâkim olduğunu göstermektedir. Ancak burada, 16. yüzyıl Osmanlı çini sanatı içinde şablon kullanımını dikkate almak gerekir. Eğer camiye bezeyen kompozisyon, bir şablon ile

oluşturulup çiniye aktarıldıysa, çini ustasının bu yazıları taklit ederek yazma ihtimali de bulunmaktadır. Ancak yine de bu üç dildeki yazıların edebi eserlerden bölümler olması, Osmanlı dönemi çini üretiminde bulunan kişilerin ve banilerin entelektüel yönünü ortaya koyan önemli bir örnektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Yapının geçirdiği restorasyonlar hakkında bilgileri ve görselleri bizimle paylaşan Vakıflar Genel Müdürlüğü, Malatya Bölge Müdürlüğü'nde görevli sn. Hakan Yardımcı'ya teşekkür ederiz. Arapça yazıların okumasını yapan Adıyaman Üniversitesi Öğr. Gör. Mehmet Çevik'e teşekkür ederiz. Keyhüsrev Bey Camii çinilerinin fotoğraflarını paylaşan ve yapının yaşadığı hırsızlık olayları hakkında detaylı bilgiler veren Tunceli Müze Müdürü Kenan Öncel'e teşekkür ederiz.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: Thanks to Mr. Hakan Yardımcı Sharing information and images about the restorations of the building, officer in General Directorate of Foundations, Malatya Regional Directorate. We would like to thank Adıyaman University Lecturer Mehmet Çevik for reading the Arabic texts. We would like to thank Tunceli Museum Director Kenan Öncel, who shared the photos of the Keyhüsrev Bey Mosque tiles and provided detailed information about the thefts of the building.

Kaynakça/References

- Ak, Murat. "Fîhi Mâ Fih'te Yer Alan Hikemî Bir Öğreti: Likâu'l-Halîl Şifâu'l-Alîl." *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021): 303-317.
- Amitai-Preiss Nitzan ve Anna De Vincenz. "The IDF House in the Old City, Jerusalem: An Inscribed Pipe." *Hadashot Arkheologiyot Excavations and Surveys in Israel* 128 (2017): 1-2.
- Arik, Rüçhan. *Kubadabad Selçuklu Saray ve Çinileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000.
- Aslan, Şebnem. "The Analysis Of The Painting "Kaplumbağa Terbiyecisi: Tortoises Trainer" (1906-1907) of Osman Hamdi in Terms of Ottoman Leadership." *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal* 16/5 (2014): 115-137.
- Carswell, John ve Charles James Frank Dowsett. *Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem*. C. 1. Oxford: The Clarendon Press, 1972.
- Çulpan, Cevdet. *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- Demirsar, Arlı- V. Belgin ve Ara Altun. *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Osmanlı Dönemi*. İstanbul: Kale Grubu Kültür Yayınları, 2008.
- Eyice, Semavi. "Beyazıt II.Köprüsü." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 50-51.
- Goodwin, Godfrey. *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2012.
- Gök, Sevinç. "Manisa Muradiye Camii'nin Kayıp Çinileri." *Sanat Tarihi Dergisi* 21/1 (2012): 87-96.
- Güner, Bülent ve M. Dursun Çitçi. "Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2003), 21-48.
- Harman, Mürüvet. "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar." *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013): 29-55.

- Harper, Richard P. "Pağnik Öreni Kazıları 1970." *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*. Ankara: Odtü Keban Projesi Yayınları 1972, 119-126.
- Hitzel, Frederic ve Mireille Jacotin. *Iznik L'aventure D'une Collection; Les Ceramiques Ottomanes du Musee National de la Renaissance Château d'Ecouen*. Paris: Musees de Nationaux, 2005.
- Kadri, Hüseyin Kazım. *Büyük Türk Lugatı: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebi Lugatları*. C. III. Ankara: Maarif Vekaleti, 1943.
- Kaptan, Ömer. "Osman Hamdi Bey'in Tablolarında Yeşil Cami Yazıları." *Bursa'da Zaman Dergisi* 22 (2017): 19-23.
- Khalil, Walid Ali ve Irina Rudolfovna Gusach." The Collection of Ottoman Tobacco Pipes from Azov Museum-Reserve in Russia." *Journal of the General Union of Arab Archaeologist* 3 (2018), 227-266.
- Kondorosy, Szabolcs. "Types of Smoking Pipe Widespread in the Ottoman Empire in the 17th Century in Connection with Archaeological Finds from Onetime Várad Cathedral (Budapest Museum of Applied Arts)." *Ars Decorativa* 31 (2017), 7-24.
- Koşay, Hamit Zübeyir. "Yeniköy Höyüğü Kazısı." *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*. Ankara: Odtü Keban Projesi Yayınları, 1976, 175-182.
- Öney, Gönül. "Paris Écoen Şatosu Koleksiyonu'nda İznik Olarak Tanıtılan Kütahya Seramikleri." *XVI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, c.2, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2014): 565-576.
- Raby, Julian. "Diyarbakir, A Rival to Iznik: A Sixteenth Century Tile Industry in Eastern Anatolia." *Istanbul Mitteilungen* (1978): 429-459.
- Şeref Han. *Şerefname Kürt Tarihi*. Çev. Mehmet Emin Bozarıslan İstanbul: Ant Matbaası, 1971.
- Taş, Kibar. "Tunceli/Dersim'in Osmanlı Hakimiyetine Girişi ve Osmanlı'nın XVI. Asırdan İtibaren Sınırları İçindeki Kızılbaşlara Karşı Tutumu ve Bunun Dersim'e Etkisi." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 76 (2015): 79-107.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971
- Tüfekçioğlu, Abdulhamit. *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Yayınları, 2001.
- Tükel, Aysel. "Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi." *Vakıflar Dergisi* 8 (1969): 229-241.
- Uluğ, Naşit Hakkı. *Tunceli Medeniyete Açılıyor*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.
- Ünal, Mehmet Ali. "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyleri -Pir Hüseyin Bey Oğulları." *Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 2 (1991): 239-265.
- Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Ünal, Mehmet Ali. "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı-İdari Yapısı-." *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* XII (1992): 367-390.
- Vincenz De Anna. "Chibouk Smoking Pipes-Secrets and Riddles of the Ottoman Past", *Arise, Walk Throughtthe Land Studies in the Archaeology and History of the Land of Israel in Memory of Yizhar Hirschfeld on the Tenth Anniversary of his Demise*. Jerusalem: The Israel Exploration Society, 2016, 111-120.
- Yavuz, Kemal ve Orhan Yavuz. *Muhibbi Divanı Bütün Şiirleri*. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Vakıf (İE.EV.), 52/5789, 10 Zilkade 1124 [9Aralık 1712].

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf, (C.EV.), 463/23441, 24.Cemaziyelevvel 1180 [28 Ekim 1766].

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf, (C.EV.), 279/14245, 21 Şevval 1210 [29 Nisan 1796].

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Evkaf Beratlar, (EV.BRT.), 61/10, 23 Muharrem 1260 [13 Şubat 1844].

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Evkaf Beratlar (EV.BRT), 222/20, 23,24,25,26) 17-27 Recep 1285/M. [3-13 Kasım 1868].

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO), Mühimme Defteri, (A.DVNS.MHM.d), 4/43 6 Recep 967 [2 Nisan 1560].

VGM Defter No: 200, s. 0172, sıra, 1494.

